

Nirenberg, David: *Antijudaïsme. Un pilier de la pensée occidentale*

Traduit de l'anglais (États-Unis) par John E. Jackson.

(Histoire des Religions, 13) Labor et Fides, Genève, 2023. 675 oldal.

Meglepő módon David Nirenberg, mondhatni klasszikussá vált könyvének francia fordítása az angol (amerikai) eredeti megjelenése után (2013) mintegy tíz évvel került kiadásra. Ez azért meglepő, mert ennek a műnek a magyar fordítása előbb jelent meg¹; viszont meglehetősen visszhang nélkül maradt.²

Könyve bevezetőjében a szerző maga fogalmazza meg, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre keresi a választ, és amelyek vörös fonalként húzódnak végig a művén:

„Miért van az, hogy sok kultúra – köztük olyanok is, amelyekben egyáltalán nem élnek zsidók – ilyen sokat foglalkozik a judaizmussal? Mennyire segítette a judaizmusról folytatott gondolkodás e kultúrákat, hogy értelmezzék világukat? Van-e hatása ennek arra, hogy a jövő társadalmi hogyan fognak gondolkodni, vagy hogyan kellene gondolkodniuk a judaizmusról? És hogyan érinti a ma élő zsidók jövőjének esélyeit a judaizmusról folytatott gondolkodás története?” (15)

Tartalmát tekintve Nirenberg könyve egy nagy ívű áttekintés, amely kronologikus sorrendben és korabeli történeti kontextusba ágyazottan vizsgálja a zsidókról és/vagy a judaizmusról kialakított képet. Művében a szerző Josephus Flavius (kb. 37 – kb. 100), zsidó történetíró azon kitételéből indul ki, miszerint „A velünk szembeni koholmányok kezdeményezői az egyiptomiak voltak” (*Apion ellen*, 1.223). Ennek háttérében az áll, hogy az egyiptomi Elephantine szigetén már a perzsa időkben egy saját templommal is rendelkező zsidó katonai helyőrség állomásozott. Később, a hellenista Ptolemaiosz dinasztia idején, a zsidók szintén a társadalom kiváltságos „hellén” rétegéhez tartoztak,³ szemben az egyiptomi népeiséggel. Ez tehát az a történeti-társadalmi kontextus, amelyben II. Ptolemaiosz Philadelphosz uralkodása alatt (i. e. 285–246) Manéthon, a hellenisztikus kultúrájú egyiptomi pap, görögül írta meg az erős zsidóellenes kitételeket is tartalmazó *Egyiptom története (Aigüptiaka/Aegyptiaca)* című munkáját. Manéthon valójában egy zsidóellenes világgépet épített fel, amelynek központi eleme a tisztátalanság, és amelyben burkoltan benne volt a hellenista uralkodóház bírálata is. Elmondható, hogy ez a manéthoni világgép gyökeret vert, és a római korban tovább mérgezte Alexandria hellén és zsidó lakosságának a viszonyát. Kétségtelenül nem véletlen, hogy Alexandriában teljesedett ki az a hellenisztikus zsidó kultúra (*Septuaginta* bibliafordítás, Philón munkássága), amelyet a kereszténység örökölt meg, miután a hellenisztikus zsidóság, i. sz. 115–117-ben elpusztult. Mintegy magától értetődő tehát, hogy a következő fejezetben a szerző az őskereszténységet veszi górcső alá. Ennek a fejezetnek a középpontjában természetesen a Saulból lett Pál áll. Ez a kérdéskör azonban nem a szerző szakterülete, és ez meg is látszik a kifejtésen.⁴ Az ebben a korszakban keletkezett őske-

1 Nirenberg, David 2016: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*. Budapest. Fordította Felcsuti Péter. Szakmailag ellenőrizte Tatár György. A recenzióban a magyar kiadásra hivatkozom.

2 Gábor György 2017: *Ecce judaeus! Élet és irodalom* (61.) 4. 2017. január 27. (utolsó letöltés: 2025. március 28); Brend Nóra 2018: David Nirenberg: *Antijudaizmus: a nyugati hagyomány*. *BUKSZ* (30.) 2–4. (nyár-tél) 207–211; Haziza, David 2024: *Az antijudaizmus a világ elgondolásának eszköze*. *Szombat* 2024. február 22. (<https://www.szombat.org/politika/az-antijudaizmus-a-vilag-elgondolasanak-eszkoze1>; utolsó letöltés: 2025. március 28).

3 Jakab Attila 2004: Philón öröksége. Az alexandriai hellenista zsidóság szellemi hagyatéka a keresztény teológiában. *Vigilia* (69.) 4. 264–270.

4 Az Újszövetséget magától értetődőként kezeli, és nem tesz különbséget a hiteles és a nem hiteles páli levelek között sem.

resztény iratok ugyanis elsősorban a Názáreti Jézus (mint Krisztus) személye körüli, de döntően a judaizmuson belüli konfliktusokról tudósítanak. Niremberg vajmi keveset hasznosít az apokrif iratokat vagy a zsidókereszténységet, illetve a kereszténység és a judaizmus szétválását (*Parting of the Ways*⁵) taglaló legújabb kutatási eredményekből. Arról nem is beszélve, hogy figyelmen kívül hagyja Pál és a hagyománytisztelő jeruzsálemi zsidókeresztény közösséget irányító Jakab (az Úr testvére) konfliktusát.

A korai egyház (2. és 3. század) tekintetében Niremberg rámutat azokra a vitákra, amelyek most már döntően az ún. „pogányság”-ból jött keresztények és a korabeli zsidó gondolkodók között zajlottak (például a római Jusztinosz és a zsidó Trifón között). Ennek a korszaknak a leg-radikálisabb judaizmus ellenes személyisége kétséget kizáróan Markión, aki mintegy „zsidótlanítani” akarta a sugalmazotti státuszra igényt tartó ókeresztény iratokat, és magát a kereszténységet is el akarta szakítani a judaizmustól, elvetve az Ószövetséget (vagyis a zsidó Bibliát). Ennek a törekvésnek az intézményesülő egyház – amely „új Izrael”-ként határozta meg magát – ellenállt, mert a római birodalom vallási kontextusában nem kockáztathatta meg azt, hogy a „sem-miből jött” újításnak számítsa. A szerző ebben a fejezetben – akárcsak az előzőben – nem igazán érzékeli, hogy az első és a harmadik század közötti időszakban nem csupán a kereszténység építi fel az identitását, hanem a templomától megfosztott (i. sz. 70) judaizmusnak is ujjá kell építenie a saját maga vallási identitását. Ebben a kettős identitásépítési folyamatban a kialakuló kereszténység és a kialakuló judaizmus óhatatlanul szembekerül egymással, hiszen ugyanannak a második Templom korabeli hagyománynak az örökösei és értelmezői – kétséget kizáróan eltérő módon.

Sajnálatos, hogy a szerző ugyanebben a harmadik fejezetben tárgyalja a constantinusi fordulat utáni időszak – vagyis a 4. (amelyet teljesen tévesen a „keresztény birodalom” korszakának nevez) és az 5. század – néhány kiválasztott keresztény egyházi személyiségének (Aranyszájú János, Milánói Ambrus, Jeromos, Ágoston) a zsidósághoz való viszonyulását, miközben egyetlen szót sem ejt Alexandriai Athanaszioszról⁶ (kb. 298–373) és Alexandriai Kürilloszról (376–444), és a korszak vallás- és politikatörténeti, valami társadalmi kontextusának sem szentel különösebb figyelmet. Emiatt valójában hiányzik a felsorolt személyektől vett idézetek történeti beágyazottsága. Így például az olvasó számára nem egyértelmű, hogy Aranyszájú János zsidóellenes prédikációi mögött egy nagyon is valós probléma húzódik meg, éspedig az antiókhiai zsidó közösségnek a felszínesen megtért keresztényekre gyakorolt vonzereje!

Az ókeresztény kort követően Niremberg a könyve negyedik fejezetét az iszlám megjelenésének és kezdeti időszakának szenteli. Mind a Karoling birodalom, mind pedig Bizánc teljesen ki-marad,⁷ majd az olvasó – az ötödik fejezetben – már Nyugat-Európában találja magát, ahol a szerző a zsidók és a hatalom viszonyát taglalja. Ebben az időszakban a politikai hatalom álláspontja hullámzó, hol védelmezi, hol pedig üldözi a zsidókat. Ez egyben a pogromok és mindenemű vádaskodások időszaka is; viszont a kereszties hadjáratok egyszerűen elkerülik a szerző figyelmét.

A hatodik fejezetben a szerző a spanyolországi zsidóság történetét veszi górcső alá, egészen a kiűzetésig. Ezt követően tárgyalja a reformáció időszakát, és mindenekelőtt Luther viszonyulását a zsidósághoz. Ebből a hetedik fejezetből erőteljesen hiányolható a többi vallásreformer, de mindenekelőtt Kálvin álláspontjának az ismertetése. Az angliai reformációt elsősorban Shakespeare művein keresztül mutatja be, pedig a megalakuló anglikán egyház álláspontjának

5 Lásd például Tiwald, Markus – Öhler, Markus (ed.) 2024: *Parting of the Ways. The Variegated Ways of Separations between Jews and Christians*. Paderborn.

6 Lásd Jakab Attila 2021: Alexandriai Atanáz/Athanasziosz és az „istengyilkos zsidók”. Egy eszme keletkezésének történeti kontextusa. A Magyar Tudomány Ünnepe, Wesley tudományos körkép, 2021. november 14., online előadás (<https://www.youtube.com/watch?v=GfsTI549MbA>; utolsó letöltés: 2025. február 27).

7 Lásd például Bonfil, Robert – Irshai, Oded – Stroumsa, Guy G. – Talgam, Rina (eds.) 2012: *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*. Leiden–Boston.

a taglalása sem lett volna érdektelen. A hiányosságokat valójában a keresztény politizálásnak szentelt kilencedik fejezet sem pótolja, ahol Hobbesnak szentel nagyobb figyelmet. Pedig az 1545–1677 közötti időszak igencsak mozgalmas volt Európa történetében; gondoljunk csak a 30 éves háborúra és a franciaországi katolikus – hugenotta konfliktusra.

A tizedik fejezet meglepő címe szerint Nirenberg a felvilágosodást – 1670-től 1789-ig – a judaizmus elleni lázadásnak tekinti – jóllehet az mindenekelőtt a katolicizmusnak és az egyházi hatalomnak a politikai és a társadalmi életben játszott befolyásának a visszaszorulását jelentette.⁸ A középpontban Baruch Spinoza (1632–1677), illetve a francia filozófusok (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot) állnak. Ezt követi a francia forradalom éveinek szentelt fejezet, hogy a 10. fejezetben a hangsúly átkerüljön német nyelvterületre, ahol, a szerző szerint, Kanttól Heinéig tartottak a filozófiai harcok a judaizmussal. Az ezt megelőző fejezetekben Közép- és Kelet-Európa semmiféle szerepet nem kap, de a többi európai államok (például az itáliai félsziget és a pápai állam) is látványosan hiányoznak.

A 13. fejezetben a szerző a modernitást veszi górcső alá, amelynek velejárója az iparosodás és az urbanizáció. Ezek eredményeképpen a társadalmak gyökeresen átalakultak. Nirenberg elsősorban Karl Marxra (1818–1883), Max Weberre (1864–1920) és Werner Sombarttra (1863–1941) fókuszál, és kidomborítja az eszmék erejét.

Az egyes fejezetekben észrevételezhető hiányosságai ellenére a könyvet a szakma „felvilágosító”-nak, elgondolkodtatónak, kiválónak, nélkülözhetetlennek, „sodró erejű és lenyűgöző intellektuális munká”-nak, „a szellemtörténet pompás darabjá”-nak; sőt, az utóbbi évek bölcsészettudományi téren megjelent egyik legfontosabb könyvének nevezte (7–9). A francia fordítás megjelenése jó alkalmat kínál arra, hogy ismételten ráirányuljon a figyelem, hiszen teljesen egyértelmű, hogy egy ilyen szintézist az egyes korszakok szakirodalmának mélyrehatóbb ismerete nélkül csakis felszínesen, tévedések garmadájának felhalmozásával lehet megírni! Arról nem is beszélve, hogy a tényleges történeti- és társadalmi kontextusba nem beágyazott eszmetörténet összességében a „semiben lóg”, és minden egyes időszakban nagyon komoly árnyalásokra szorul. Talán nem véletlen, hogy sokáig haboztak a francia kiadással!

Jakab Attila

⁸ Mindez másképpen zajlott a protestáns többségű államokban, ahol az államegyházi rendszer sokkal ellenállóbbnak bizonyult!